

ERDVIŲ PASISAVINIMAS RYTŲ PRŪSIJOJE XX AMŽIUJE: AR JAU ATĖJO LAIKAS LYGINAMIESIEMS TYRIMAMS?

Alvydas Nikžentaitis

ABSTRACT

On the basis of the research papers in the present collection, the author focuses on the issue of how specific the symbolic appropriation of the former East Prussian territories (and primarily cities, such as Kaliningrad, Olsztyn, and Klaipėda) was as compared to the expression of the process in other Lithuanian cities, such as Vilnius, Kaunas, and Šiauliai. The article discusses the role of capital cities as standards for building the cultures of remembrance in regions, the role of national (or communist) symbols as instruments of symbolic appropriation, and the impact of the communication milieu that formed and maintained the cultures of remembrance in cities. The author identifies the similarities and differences in the processes of symbolic appropriation of Klaipėda, Kaliningrad, Olsztyn, and Vilnius.

KEY WORDS: appropriation of space, cultures of remembrance, national myth, communication milieu, East Prussia, Vilnius.

ANOTACIJA

Autorius, remdamasis šime straipsnių rinkinyje publikuojamais tyrimais, gilina si klausimą, kiek buvusio Rytų Prūsijos regiono teritorijų (pirmiausia miestų – Kaliningrado, Olštyno ir Klaipėdos) simbolinis pasisavinimas buvo specifinis, lyginant su šio proceso raiška Lietuvos miestuose – Vilniuje, Kaune, Šiauliuose. Straipsnyje aptariamas sostinių kaip etalonų kuriant atminties kultūras regionuose vaidmuo, nacionalinių (komunistinių) simbolių kaip simbolinio pasisavinimo įrankių reikšmė, komunikacijos terpių, formavusių ir palaikiusių atminties kultūras miestuose, įtaka. Autorius išskiria Klaipėdos, Kaliningrado, Olštyno ir Vilniaus simbolinio pasisavinimo procesų panašumus ir skirtumus.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: erdvės pasisavinimas, atminties kultūros, nacionalinis mitas, komunikacijos terpė, Rytų Prūsija, Vilnius.

*Doc. habil. dr. Alvydas Nikžentaitis,
Lietuvos istorijos instituto vyriausiasis mokslo darbuotojas
Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius
El. paštas: nikzentaitis@istorija.lt*

Straipsnių rinkinio „Erdvių pasisavinimas Rytų Prūsijoje“ sudarytojas Vasilijus Safronovas įvade, rašydamas apie šio leidinio naujumą, pažymėjo, kad juo „kaip tik ir siekiama sukurti pagrindą lyginamajai perspektyvai“¹. Parengus visus tekstus, atėjo laikas patikrinti, kiek šią intenciją išties galima realizuoti praktikoje, ir atsakyti į klausimą, kiek buvusio Rytų Prūsijos regiono teritorijų simbolinis užvaldymas buvo specifinis. Taip formuluojant straipsnio uždavinį, lyginamosios analizės perspektyvas galima būtų išplėsti iki begalybės. Siekdami išvengti nekonkretumo, tyrimą apribosime analizės, kurios centre buvo Vilnius, Kaunas, Šiauliai, Klaipėda, duomenimis².

Straipsnio rinkinio „Erdvių pasisavinimas Rytų Prūsijoje“ struktūra išties gerai tinka medžiagai palyginti. Rinkinio sudarytojas ne tik gerai struktūravo tekstus, išskirdamas tris regionus – Varmiją

¹ SAFRONOVAS, V. Įvadas. In *Erdvių pasisavinimas Rytų Prūsijoje XX amžiuje* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. XXIV). Sud. V. SAFRONOVAS. Klaipėda, 2012, p. 9.

² Plg. skyrių „Atminties kultūra urbanistinėje erdvėje“ straipsnių rinkinyje *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Sud. A. NIKŽENTAITIS. Vilnius, 2011, p. 65–296.

ir Mozūrį, Kaliningrado bei Klaipėdos kraštus. Šiame rinkinyje yra matomas ir aiškus temų grupavimas. Skaitytojas rinkinyje turi galimybę ne tik susipažinti su simbolinio pasisavinimo (užvaldymo) procesais nuo 1945 metų iki pat šių dienų, tačiau ir su šių procesų priešistorė. Pažymėtina, kad priešistorė siekia ne tik tarpukario laikus. Straipsnių autoriai skaitytojus nuveda į XIX–XX amžių sandūrą, t. y. į modernaus nacionalizmo gimimo laikotarpį, kada klostėsi nacionalinė tautų, gyvenusių regione, savivoka, kuri per XX amžių buvo instrumentalizuota ir tapo svarbiu įrankiu simboliškai pasisavinant buvusių Rytprūsių teritorijas. Pažymėtina, kad nors rusai tokios Rytprūsių pasisavinimo iš vidaus tradicijos neturėjo, t. y. iki 1945 metų šioje teritorijoje rusų beveik negyveno, šią problemą straipsnio sudarytojas išsprendė savitai, įtraukdamas į knygą tekstą apie Rytų Prūsijos vaizdinius Rusijos imperijoje. Tokia leidinio struktūra šiame straipsnyje leis paanalizuoti ir klausimą, kokios ir kada susiformavusios tradicijos buvo naudojamos simboliškai pasisavinti Rytų Prūsiją po 1945 metų. Darbo struktūra leidžia koncentruotis ir prie dar kitų klausimų:

- 1) Kokie instrumentai buvo taikomi simboliškai pasisavinant šias teritorijas?
- 2) Kokios komunikacijos terpės turėjo įtakos simbolinio pasisavinimo procesams?
- 3) Koks buvo centrinės valdžios santykis su simboliškai pasisavinamomis teritorijomis ir galima įtaka šio proceso rezultatams?

Be jokios abejonės, lyginamajai analizei buvo galima pasirinkti ir kitus aspektus, tačiau tai būtų galimai platesnės studijos rezultatas.

Kaip minėta, straipsnių rinkinio medžiagos lyginimas šiame straipsnyje bus praplėstas Vilniaus perspektyva.

I

Žvelgiant į straipsnių rinkinį teoriniu požiūriu, projekto sumanytojams ir įgyvendintojams galima būtų palinkėti ateityje labiau atsižvelgti į sostinių vaidmenį buvusių Rytų Prūsijos teritorijų, visų pirma miestų, simbolinio pasisavinimo procese. Sostinės teorinę prieigą, tyrinėdamas Vidurio ir Rytų Europą tarpukariu, vaisingai pritaikė Kylio universiteto profesorius Ludwigas Steindorffas³. Ji, atrodo, pasitvirtino ir tiriant atminties kultūras tarpukario Kaune, Klaipėdoje ir Vilniuje⁴. Būtent šio tyrimo pavyzdys parodė, kaip sostinės konceptas gali būti naudojamas ne vien tik regiono sostinėms, bet ir kitiems miestams tirti. Nors ši teorinė prieiga yra gana plačiai naudojama tyrinėjimuose, visgi ji reikalauja tam tikro paaiškinimo. Sostinė toli gražu ne *per se* tampa modeliu kitiems šalies miestams, o dėl to, kad visų pirma centralizuotai valdomose šalyse joje dažniausiai susikaupia tiek ekonominis, tiek politinis, kultūrinis ir simbolinis kapitalas, turintis svarbią reikšmę ir kuriant atminties bei atminimo kultūras visos šalies mastu. Taigi sostinė nėra savarankiškas subjektas atminties kultūrų formavimo procesuose, o veikiau objektyviai susiklosčiusių aplinkybių padarinys.

Nagrinėjant išvardytus miestus, vadovautasi iš koncepto išplaukiančia konstatacija, kad sostinė šiame regione yra visos šalies atminties kultūros atspindys. Iš to išeitų, kad regione, įskaitant ir jo daugiakultūrius miestus, kuriuose gyvena už šių miestų ribų valstybes turintys etnosų atstovai,

³ STEINDORFF, L. Glavno mesto kot simbol nacionalne države v vzhodni srednji Evropi. *Zgodovinski Časopis*, 2000, letnik 54, št. 1, s. 77-87. Plg. taip pat: THERBORN, G. Eastern Drama. Capitals of Eastern Europe, 1830s–2006: An Introductory Overview. *International Review of Sociology*, 2006, Vol. 16, No. 2, pp. 209-242; *Hauptstädte zwischen Save, Bosphorus und Dnjepr: Geschichte – Funktion – nationale Symbolkraft*. Hrsg. von H. HEPPNER. Wien, Köln, Weimar, 1998.

⁴ Apie tai: MAČIULIS, D.; NIKŽENTAITIS, A.; SAFRONOVAS, V. L'appropriation symbolique d'une ville multiculturelle: les cas Kaunas, Klaipėda et Vilnius. In *Villes baltiques. Une mémoire partagée* (Revue Germanique Internationale, 11/2010). Sous la dir. de M. ESPAGNE et T. SERRIER. Paris, 2010, p. 41-60.

egzistuoja ne viena, o kelios tų grupių atminties kultūros. Toks teiginys yra grindžiamas prielaida, kad mieste gyvenančios tautinės grupės kuria savąją atminties kultūrą, o jos kūrimo etalonas yra atitinkama sostinė. Ši konstatacija leidžia teigti, kad daugiakultūriame Vidurio ir Rytų Europos mieste paraleliai, be titulinės nacijos, egzistuoja tautinių grupių, turinčių valstybingumą už to miesto ir valstybės ribų, atminties kultūros. Lietuvos pavyzdžiu atliktas tyrimas⁵ atskleidė, kad Klaipėdoje, be lietuvių atminties kultūros, konstruotos pagal Kauno modelį, turėjo egzistuoti vokiečių atminties kultūra, sukurta sekant Karaliaučiaus ir Berlyno madomis. Beje, tokia pastaba, kaip rodo šiame rinkinyje spausdinamas Roberto Trabos tekstas, tinka ir kitiems Rytprūsių miestams⁶. Po 1945 metų procesams buvusiose Rytprūsių žemėse įtakos turėjo Maskvos, Varšuvos ar / ir nemaža dalimi Vilniaus atminties kultūros⁷. Nors 1945 metai tam tikrai daliai regiono miestų reiškė tautinių grupių tarpusavio varžytuvių pabaigą, jie atvėrė kelią naujoms įtampoms tarp komunistinių ir nacionalinių vertybių.

Remiantis sostinės konceptu, atminties kultūros urbanistinėje erdvėje buvo konstruojamos naudojant nacionalinius / komunistinius simbolius. Taigi nacionalinis simbolis yra svarbiausia priemonė, kurią taikant miestas yra užvaldomas simboliškai. Verta pažymėti ir tai, kad simboliams atsirasti tautinės grupės dydis mieste faktiškai neturi didesnės reikšmės. Kai kuriais atvejais, ką patvirtino lietuviškųjų Vilniaus simbolių kūrimo pavyzdys, šie simboliai buvo sukurti be vietos bendruomenės pagalbos ir tarnavo dar ir morališkai pagrindžiant teritorines pretenzijas į miestą.

Čia derėtų pristatyti antrąją taip pat diskusijos vertą tezė – atskiros etninės / ideologinės grupės miestą privatizuoja naudojamos ne tiek praeities ar dabarties realijas, kiek nacionalinius simbolius⁸. Šių nacionalinių / ideologinių simbolių suformavimas ir tampa ta priemone, su kurios pagalba įvairių etnosų kurtas miestas tampa vienos tautinės / ideologinės grupės nuosavybe.

Darant prielaidą, kad įvairių grupių simboliai savo turiniu mažai skiriasi nuo tų, kuriuos naudoja valstybės, automatiškai plečiasi teorinių konceptų, taikytinų tiriant šią problemą, skaičius.

Turinio prasme nacionalinis / komunizmo simbolis urbanistinėje erdvėje yra:

a) Tautinis / iš komunizmo ideologijos išplaukiantis mitas kaip nacionalinės / komunistinės atminties kultūros kertinis akmuo.

b) Tautiškai interpretuotas konfesionalumas, kuris taip pat gali virsti nacionaliniu simboliu.

c) Su modernybe (komunistinėse valstybėse – su progresu) susietas objektas, mieste dažnai suvokiamas per nacionalinę / ideologinę prizmę, irgi gali būti įrankis, pasitelkiamas miestui simboliškai užvaldyti.

Kaip matyti iš nacionalinio / komunizmo simbolių sugretinimo, daug esminių skirtumų tarp jų nėra. Be jokios abejonės, konfesiškumas nevaidina didesnio vaidmens komunistinėse valstybėse, nors ir čia reikėtų daryti tam tikras išlygas, kalbant apie Lenkiją ir jos užvaldytą dalį Rytprūsių teritorijos. Kaip rodo tyrimai, įskaitant atliktus lenkų autorių, Katalikų bažnyčia šioje šalyje stipriai prisidėjo prie „Susigražintųjų žemių“ mito įtvirtinimo naujakurių galvose ir aktyviai dalyvavo išstumiant iš šių žemių vokiečių kilmės dvasininkus⁹. Skirtingai nuo nacionalinių valstybių, komu-

⁵ Plg. NIKŽENTAITIS, A. Simbolinis daugiakultūrio miesto užvaldymas. In *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo...*, p. 285–296.

⁶ TRABA, R. Kraštovaizdžio mitologizavimas kaip nacionalinio ugdymo veiksnys XX a. pirmojoje pusėje. Rytų Prūsijos pavyzdys. In *Erdvių pasisavinimas Rytų Prūsijoje...*, p. 23–50.

⁷ Plg. apie Maskvos reikšmę legitimuojant komunistinę sistemą Lenkijoje: ZAREMBA, M. *Komunizm, legitymizacija, nacionalizmas: nacionalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*. Warszawa, 2001, s. 135-174.

⁸ Plg. НИКЖЭНТАЙЦІС, А. Нацыянальны сімвал у шматкультурным горадзе. *Homo historicus 2009: Гадавік антрапалагічнай гісторыі*. Рэд. А. СМАЛЕНЧУК. Вільня, 2010, с. 306-320.

⁹ Plg. KŁOCZOWSKI, J. *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*. Warszawa, 2000, s. 344.

nistinėse yra plačiau naudojamas ir progreso mitas, tačiau vien jo neužtenka simboliškai užvaldyti miesto ar teritorijos. Visuose trijuose regionuose, be grynai komunistinės ideologijos ženklų, buvo naudojami ir nacionaliniai simboliai. Tiesa, reikia pažymėti, kad jų raiška trijuose buvusių Rytprūsių regionuose ir Vilniuje buvo nevienoda.

Pastarasis modernybės / progreso atvejis rodo, kad jeigu ir ne visuomet, tai gana dažnai nacionalinis / komunizmo simbolis turi materialinę formą. Tipiškas nacionalinio / komunizmo simbolio pavyzdys, žinoma, yra istorinis paminklas. Tačiau neretai simbolis yra identifikuojamas su tam tikru urbanistiniu objektu. Kaip jau yra konstatavęs L. Steindorffas, ypač tinkami objektai nacionalinio simbolio materializavimuisi yra senų pilių griuvėsiai, bažnyčios, kapinės, universitetų kompleksai, o kaip modernybės išraiška – opera, nacionalinis teatras, technikos naujovės arba netgi (pvz., litvakų atveju Vilniuje) humanitarinių mokslų institutas YIVO¹⁰. Tradicine atminties kultūros (visų pirma sostinės) gimimo vieta laikytinas istorijos muziejus, kuris kai kuriais atvejais pats gali būti suvokiamas kaip nacionalinis simbolis.

Pradinė šių nesostinės tyrimams adaptuoto teorinio koncepto patikra parodė jo perspektyvumą. Visuose tirtuose daugiakultūriuose miestuose buvo randami tie įrankiai, kuriuos naudodama viena tautinė grupė bandydavo simboliškai užvaldyti urbanistines erdves. Svarbų vaidmenį lenkams pasisavinant Vilnių tarpukariu vaidino Józefo Piłsudskio tautinis mitas, o lietuviams – Vytauto mitas. Tokia pati situacija lietuvių atveju pasikartojė Klaipėdoje, kurioje vokiečiams vienu svarbiausių įrankių tapo Paulio von Hindenburgo mitas, beje, svarbų vaidmenį tarpukariu vaidinęs ir kitose Rytų Prūsijos žemėse. Tiek Klaipėdoje, tiek Vilniuje pokyčiai titulinės nacijos atminties kultūroje darė įtaką tos kultūros transformacijoms urbanistinėse erdvėse. Antai Vokietijoje ėmus dominuoti Hindenburgo mitui, ši figūra įgavo išskirtinę reikšmę ir Klaipėdos ar Olštyno vokiečiams. Stiprėjant Hindenburgo mitui, ligi tol centrine vokiečių ir vokiškumo atminties vieta buvusios Pirmojo pasaulinio kario kapinės Klaipėdoje buvo pertvarkytos ir pervadintos Hindenburgo giraitė (*Hindenburghain*)¹¹.

Šalies arba jos sostinės atminimo kultūros transformacijos palietė ir daugiau ar mažiau tautiniu požiūriu homogeniškus miestus. XX a. 4-ajame dešimtmetyje Šiaulių gyventojai ėmėsi iniciatyvos įamžinti mieste Saulės mūšio atminimą ir paversti šį įvykį centrine Šiaulių atminties kultūros ašimi. Kartu buvo tiesiogiai ar ne atliepiami pokyčiai „laikinojoje sostinėje“, kurioje nuo XX a. 3-jojo dešimtmečio pabaigos vis labiau dominuojantį vaidmenį ėmė vaidinti „auksiniai didžiųjų kunigaikščių laikai“¹².

Toli gražu ne visuose jau tirtuose miestuose galima aptikti visų rūšių nacionalinius simbolius. Antai modernybė tarpukariu, išskyrus žydų grupę, nevaicino nacionalinio simbolio vaidmens nei Kaune, nei Vilniuje, nei Klaipėdoje¹³. Tačiau Rytprūsioje šis modernybės mitas buvo labai paplitęs. Robertas Traba įvardija šį mitą „atgimimo iš griuvėsių“ mito vardu¹⁴. Tarpukariu modernybės

¹⁰ Žr. FISCHMANN, D. E. Tautiniai žydų simboliai Vilniuje. In *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo...*, p. 157–170.

¹¹ SAFRONOVAS, V. *Praeitis kaip konflikto šaltinis. Tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*. Vilnius, 2011, p. 101–102.

¹² Žr. MAČIULIS, D. Atminties kultūros raiška Šiaulių miesto kraštovaizdyje XX amžiuje. In *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo...*, p. 113–132.

¹³ Plg. kitokią nuomonę šiuo klausimu (MANSBACH, S. Modernism and Nationalist Architecture in Lithuania. In *Neue Staaten – neue Bilder? Visuelle Kultur im Dienst staatlicher Selbstdarstellung in Zentral- und Osteuropa seit 1918* (Visuelle Geschichtskultur, Bd. 1). Hrsg. von A. BARTETZKY, M. DMITRIEVA, S. TROEBST. Köln, Weimar, Wien, 2005, S. 47–53) ir šio požiūrio kritiką (FÜLBERTH, A. Kaunas als provisorische Hauptstadt Litauens bis 1939 / Kaunas – laikinoji Lietuvos sostinė iki 1939 metų. *Lietuvių kultūros institutas / Litauisches Kulturinstitut. Suvažiavimo darbai Jahrestagung / Suvažiavimo darbai 2008*. Lampertheim, 2009, S. 89–109).

¹⁴ TRABA, R. Op. cit., p. 40.

mito apraiškų neretai sunkiai aptinkama, tačiau pokariu, ypač Sovietų Sąjungos valdomoje Kaliningrado srityje, jis ilgai dominavo kartu su Didžiojo tėvynės karo ar Spalio revoliucijos mitologemomis¹⁵. Galima pažymėti, kad šis mitas buvo naudojamas konstruojant ir sovietinės Klaipėdos bei Vilniaus atminties kultūras, šio mito apraiškų būta ir Lenkijos valdytose Rytprūsių teritorijose. Progreso mitas, kaip ir modernybės, ir komunistinėse šalyse galėjo turėti tiek materialią, tiek ir nematerialią išraišką. Galima nurodyti ir atitinkamų progreso mito pavyzdžių. Antai simboliniame Vilniaus pasisavinimo procese svarbų vaidmenį vaidino materialios formos turėjęs Lazdynų mikrorajonas. Jis buvo modernybės simbolis. Kosmoso užkariavimas buvo tipiškas nematerialios formos modernybės simbolio pavyzdys, kurio taikymas būdingas tiek Lietuvai, tiek Lenkijai, tiek ir Kaliningrado sričiai. Verta pažymėti, kad tiek Klaipėdoje, tiek Kaliningrado srityje (pastarojoje ne per visą komunistinės eros laikotarpį) ir sovietiniuose muziejuose, kurie, kaip minėta, laikytini atminties kultūros gimimo vietomis, dominavo Spalio revoliucijos, Didžiojo tėvynės karo bei progreso mitai, dažnai visiškai išstumdami nacionaline praeitimi besiremiančius simbolius. Visgi konstatavus, kad šis progreso mitas buvo taikomas visuose aptariamuose regionuose, reikia nurodyti ir šio mito taikymo skirtumus. Be jokios abejonės, plačiausiai progreso mitas buvo naudojamas Kaliningrado srityje, kiek rečiau, ypač nuo 7-ojo dešimtmečio, Klaipėdoje ir Vilniuje, o visai retai – rytprūsiškose Lenkijos teritorijose. Atrodo, nesunku įvardyti ir šių skirtumų priežastį – komunistiniai simboliai visą laiką susidurdavo su nacionalinių simbolių konkurencija, o šioje konkurencinėje kovoje Lenkijoje pastarieji dominavo, palikdami maža vietos grynai komunistinei ideologijai ir jos ženklams.

Ištis lyginant didžiuosius pasakojimus trijuose regionuose, krinta į akis tam tikri tipologiniai panašumai. Lietuviai, lenkai ir rusai, bandydami simboliškai užvaldyti šias teritorijas, ypač akcentavo sąsajas su nacionaline istorija. Lenkų ir lietuvių pasakojimuose dominuoja laikotarpis iki Vokiečių ordino atsikėlimo į šias žemes¹⁶, o rusiškajame pasakojime pabrėžiami Rytų Prūsijos užėmimai XVIII a. viduryje, XIX a. pradžioje¹⁷, o pastaruoju metu bandoma „moksliškai pagrįsti“ Josifo Stalino teiginį apie prūsų rusiškumą¹⁸.

Daugelyje miestų ir daugeliui tautų istorija sukeldavo papildomų problemų: dažnai ji turėjo labai mažai sąlyčio taškų su istoriniu įvykiu ar asmeniu, buvusiu centrine atminimo figūra. Tokiais atvejais istorija būdavo sukuriama, ką liudija Vytauto Didžiojo susiejimas su Kauno pilimi¹⁹. Šis atvejis nėra išskirtinis. Antai J. Piłsudskio mito Lenkijoje turinys tiesiogiai siejosi su XX amžiaus įvykiais, kurių dalyviu jis ištis buvo, tačiau Vilniuje šis mitas buvo daug labiau papildytas viduramžių istorijos elementais. Supaprastinant sudėtingas mito konstrukcijas, galima konstatuoti, kad šiame krašte jis tiesiogiai reprezentavo Jogailaičių idėją²⁰.

¹⁵ BRODERSEN, P. *Die Stadt im Westen. Wie Königsberg Kaliningrad wurde*. Göttingen, 2008, S. 131-143.

¹⁶ Apie Lenkiją: Plg. STRAUCHOLD, G. Der Westgedanke in der polnischen Geschichtswissenschaft nach 1945. In *Deutsche Ostforschung und polnische Westforschung im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik. Disziplinen im Vergleich*. Hrsg. von J. M. PISKORSKI, J. HACKMANN, R. JAWORSKI. Osnabrück-Poznań, 2002, S. 47-80; ZAREMBA, M. Op. cit., s. 164-165.

¹⁷ Plg. *Восточная Пруссия. С древнейших времен до конца Второй мировой войны*. Рук. авт. коллектива В. ИСУ-ПОВ, Г. КРЕТИНИН. Калининград, 1996, с. 202-267.

¹⁸ SACHAROV, A. Rjurik und das Schicksal der rußländischen Staatlichkeit. *Die Zukunft Kaliningrads. Konfliktschichten und Kooperationsfelder* (Osteuropa, 2003, 53. Jhg., Hf. 2-3), S. 202-205. Plg. ČEKIN, L. S. Rjurikgrad? Ein Kommentar zu Andrej Sacharov. In *Ibid.*, S. 206-212.

¹⁹ MAČIULIS, D. Laikinosios sostinės kolektyvinės atminties kraštovaizdis. In *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo...*, p. 152-153.

²⁰ Žr. NIKŽENTAITIS, A. Atminties ir atminimo kultūrų modeliai: Lietuva, Lenkija, Rusija, Vokietija. In *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo...*, p. 439-458.

Grandioziniai lietuvių planai sukurti Vytauto memorialinį kompleksą Klaipėdoje žlugo dėl per daug stiprių vokiečių tautinės grupės pozicijų šiame mieste ir galbūt dėl finansinių išteklių stokos. Kadangi mieste nepavyko rasti kito lietuviškam nacionaliniam simboliui tinkamo pastato su tinkama praeitimi, juo tapo jūra.

Taip pat žlugo Šiaulių miesto gyventojų planai centrine atminimo vieta paversti 1236 m. įvykusį Šiaulių mūšį, kadangi tokiems šiauliečių siekiams pasipriešino Lietuvos Vyriausybė. Tuo metu mūšio vieta vis buvo diskutuojama tarp lietuvių bei latvių, ir nenoras aštrinti Lietuvos santykių su kaimynine šalimi tapo svarbiausia priežastimi, neleidusia 1936 m. minėti 700-ųjų mūšio metinių ir pradėti formuoti naują atminties kultūrą Šiauliuose²¹. Tas pats pasakytina ir apie komunistinės Lenkijos valdomas Rytprūsių teritorijas. Jose sėkmingai įsitvirtinęs poeto Michała Kajkos vaizdinys turėjo maža ką bendro su realybe. Ir čia realybė buvo konstruojama, paprasčiausiai nutylint (nepublikuojant) poeto eilių, kuriose jis išreiškė savo ištikimybę Vokietijos kaizeriui²². Bene plačiausiai „išrastos“ istorijos principas buvo taikomas sukuriant regiono sąsajas su vadinamąja revoliucine tradicija. Tai plačiai naudota SSRS pakraščiuose, bet buvo gana išplitę ir Lenkijoje. Prie „išrastos“ istorijos atvejų priskirtini ir Didžiojo tėvynės karo didvyrių vardų suteikimas, pačiam karui pasibaigus ir t. t. Šia prasme nacionalinio ir komunizmo simbolių konstravimo procese matyti daugiau panašumų nei skirtumų.

Be jokios abejonės, regionų ir jų miestų atminties kultūrose svarbų vaidmenį turėjo ir regioniniai akcentai. Šiame straipsnių rinkinyje publikuojamame straipsnyje Dangiras Mačiulis aiškiai parodė, kaip tarpukariu susiformavo Herkaus Manto, Rambyno kalno – kaip didlietuvių ir mažlietuvių vienijančių simbolių – prasmės. Regioninių akcentų galima rasti ir lenkiškojoje bei rusiškojoje Rytprūsių dalyse. Tas pats Michał Kajka, Immanuelis Kantas²³, Ieva Simonaitytė²⁴ pokariu, ar Rytų Prūsijos kaip forpostų mitas – tarpukariu Vokietijai priklausiusiuose Rytprūsiuose. Tačiau reikia atkreipti dėmesį, jog šios atminties figūros, kad ir turėdamos tam tikro regioninio kolorito, nebuvo savarankiškos. Jos priklausė centriniam pasakojimui, dominavusiam konkrečioje šalyje. Herkus Mantas pokariu buvo bendrasovietinio Didžiojo tėvynės karo lietuviškoji atmaina, Michał Kajka – Susigražintųjų žemių mito Lenkijoje vietinė iliustracija, o tuo tarpu Immanuelis Kantas dėl jo sąryšio su marksizmu glaudžiai siejosi su bendrasovietiniu Spalio revoliucijos mitu²⁵. Taigi galima konstatuoti, kad aptariant visam regionui būdingus simbolinio pasisavinimo principus, ryškėja bendrosios tendencijos ir kai kurie regioniniai skirtumai. Šią skirtumų ir panašumų temą toliau analizuosime, aptardami įrankių turinį, komunikacijos erdvių klausimą ir centrinės valdžios reikšmę konstruojant atminties kultūras regionuose.

II

Kalbant apie įrankių turinį, negalima apsiriboti vien konkrečiu nagrinėjamu laikotarpiu. Šiuo atveju be galo svarbu atsižvelgti į konkretaus miesto ar regiono vietą tautų kultūrinėse tradicijose. Taip žvelgiant į Rytų Prūsijos regioną ar Vilnių, iš karto ryškėja regioniniai skirtumai. Rytų Prūsijos suvokimo tradicija pradėjo anksti formotis ne tik Lietuvoje, bet ir Lenkijoje²⁶. Iš esmės jau tarpuka-

²¹ MAČIULIS, D. Atminties kultūros raiška..., p. 117.

²² ŻYTYNIEC, R. *Zwischen Verlust und Wiedergewinn. Ostpreußen als Erinnerungslandschaft der deutschen und polnischen Literatur nach 1945*. Olsztyn, 2007, S. 176.

²³ BRODERSEN, P. Op. cit., S. 164-168.

²⁴ SAFRONOVAS, V. „Lietuviškosios“ praeities aktualizavimas kaip tapatumo orientacijos raiška pokario Klaipėdoje. *Lietuvos istorijos metraštis, 2007/ 2*. Vilnius, 2008, p. 80.

²⁵ BRODERSEN, P. Op. cit., S. 164.

²⁶ Plg. KRZOSKA, M. *Für ein Polen an Oder und Ostsee. Zygmunt Wojciechowski (1900-1955) als Historiker und Publizist* (Einzerveröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts Warschau, Bd. 8). Osnabrück, 2003, S. 175-232.

riu buvo suformuoti teiginiai apie lenkišką regiono praeitį, kurie po 1945 metų tapo Susigražintųjų žemių mito turiniu ir kuriuos tuomet buvo pradėta realizuoti praktikoje. Šia prasme lenkišką Rytų Prūsijos suvokimo tradiciją galima lyginti su Vilniaus atveju. Lietuviškasis Vilniaus suvokimas, kaip parodė Dangiro Mačiulio tyrimai, nors savo ištakomis siekė XIX amžių, bet galutinai buvo suformuotas tik tarpukariu²⁷. Panašiai kaip tarpukariu po Antrojo pasaulinio karo svarbiais Vilniaus simboliais lietuviams liko Gedimino pilis ir paveikslų galerija paversta katedra. Tačiau po Antrojo pasaulinio karo čia atsirado ir naujų lietuviškumo ženklų, kaip antai Kristijonui Donelaičiui skirtas paminklas, pastatytas 1964 metais. Pažymėtina, jog K. Donelaičio paminklo atsiradimas sostinėje tapo impulsu, skatinusiu jo įamžinimą Klaipėdoje ir vėlesnį virtimą viena centrinių šio miesto atminties figūrų. Šios Vilniaus ir Klaipėdos sąsajos dar kartą patvirtina Vilniaus, kaip Lietuvos SSR sostinės, poveikį atminties kultūroms kituose Lietuvos regionuose.

Klaipėdos krašto ir miesto atveju galėtume ieškoti panašumų su lenkiškuoju ir vilnietiškuoju modeliais, tačiau išvelgdami tam tikrus panašumus, privalome konstatuoti ir esminius skirtumus. Lietuviškasis ir lenkiškasis Rytprūsių tradicijos modeliai yra panašūs tuo, kad jie pradėjo formotis panašiu laiku. Tačiau kartu verta atkreipti dėmesį, jog centriniai simboliai, kurie buvo taikomi bandant formuoti regiono suvokimo tradiciją, po 1945 metų neturėjo tęstinumo. Rambyno šventė, kaip ir Herkaus Manto figūra²⁸, nors dar ir šiandien naudojama Mažosios Lietuvos topose, tačiau jame nedominuoja, skirtingai nei tarpukariu. Kristijonui Donelaičiui ir Martynui Mažvydui²⁹ pavyko išstumti iš turėtų pozicijų ankstesnius pagrindinius herojus. Verta pažymėti ir tai, kad savo lokalizacijos vietą pakeitė ir centrinės Mažosios Lietuvos atminties vietos. Rambyno kalnui iš dalies praradus turėtas pozicijas, visos reikšmingiausios Mažosios Lietuvos atminties vietos šiandien koncentruojasi Klaipėdoje. Taigi galima sąlyginai teigti, jog Klaipėda tapo simboliškai Mažosios Lietuvos sostine.

Vasilijaus Safronovo tyrimai atskleidė, kada minėtosios naujos figūros pokariu buvo aktualizavotos Klaipėdos lietuvių atminties kultūroje. Nors vėlgi M. Mažvydo, K. Donelaičio figūrų sureikšminimo ištakos yra gerokai ankstesnės, esminis lūžis įvyko XX amžiaus 7–8-uoju dešimtmečiais³⁰. Šia prasme Klaipėdos atminties kultūros su pagrindinėmis Mažosios Lietuvos figūromis formavimosi kelias panašesnis į Kaliningrado variantą. Kaip parodė Ilja'os Dementjevo tyrimas, spausdinamas šiame rinkinyje³¹, Kaliningrado srityje ne ką vėliau nei Klaipėdoje, t. y. XX a. 8–9-uoju dešimtmečiais, buvo pradėta reabilituoti šio krašto praeitis iki 1945 metų, nors šių reiškinų procesų intensyvumas turėjo ir nemažai skirtumų. Straipsnių rinkinyje publikuojami tekstai leidžia bent iš dalies atskleisti šių panašumų ir skirtumų priežastis.

Nors autoriai, rašę apie komunikacines terpes, kuriose formavosi ir buvo įtvirtinama atminties kultūra skirtinguose buvusių Rytprūsių regionuose, nevienodai dėmesio skyrė šiai problematikai, ima ryškėti tų erdvių tarp Klaipėdos ir Kaliningrado panašumai. Ir viename, ir kitame mieste svarbų vaidmenį vaidino muziejaininkai ir kraštotyrininkai. Nors Lenkijai atitekusioje Rytų Prūsijos dalyje tokių tyrimų nėra atlikta, tačiau pavieniai faktai, tokie kaip Mozūrijos instituto, o vėliau Wojciecho Kętrzyńskiego tyrimų centro egzistavimas Olsztyn³², leidžia teigti, kad ir šiame regione

²⁷ MAČIULIS, D.; MIKNYS, R.; NIKŽENTAITIS, A. „Okupacija Wilna” w pamięci Litwinów. *Przegląd Powszechny*, 2012, Nr. 3 (1087), s. 75-78.

²⁸ MAČIULIS, D. Pasisavinant Mažąją Lietuvą. Vienijančios kolektyvinės atminties konstravimas Lietuvoje tarpukariu. *Erdvių pasisavinimas Rytų Prūsijoje...*, p. 212–229.

²⁹ SAFRONOVAS, V. *Praeitis kaip konflikto šaltinis...*, p. 286–289.

³⁰ *Ibid.*, p. 288–289.

³¹ ДЕМЕНТЬЕВ, И. «Рябинка у бойницы»: реабилитация довоенного прошлого в памяти калининградцев (1970-е – 1980-е годы). In *Erdvių pasisavinimas Rytų Prūsijoje...*, p. 92–118.

³² Płg. *Olsztyn 1945-2005. Kultura i nauka*. Red. S. ACHREMCZYK, W. OGRODZIŃSKI. Olsztyn, 2006, S. 830-833.

naujoji atminties kultūra buvo palaikoma panašioje terpėje. Tik šioji terpė lenkiškojoje dalyje pokariu turėjo susiformuoti gerokai anksčiau nei Klaipėdoje ar Kaliningrade. Tačiau Kaliningrade egzistavusi komunikacijos terpė turėjo ir esminių skirtumų nuo savo analogų Lietuvoje ir Lenkijoje. Kultūrininkus Kaliningrade jungusi terpė neturėjo bent jau vietinės valdžios palaikymo, ir dėl šios priežasties simbolinis miesto pasisavinimas čia vyko ir ligi šiol vyksta ne taip intensyviai kaip Klaipėdoje ar lenkiškuosiuose Rytprūsiose. Dėl šios priežasties Klaipėdos krašte ir Varmijoje bei Mozūrijoje atminties kultūra, pradėta intensyviai formuoti po 1945 m., tapo dominuojančia, tačiau Kaliningrado atveju to pasakyti negalime. Šioje vietoje, atrodo, galima pritarti Valerijaus Galcovo tezei, kad nėra pagrindo kalbėti apie specifinę kaliningradiečių tapatybę, kuri remtųsi ankstesniais nei 1945 metai krašto praeities vaizdiniais³³.

Visgi šiandien dar negalime tvirtinti, kad simbolinis buvusių Rytų Prūsijos ar Vilniaus pasisavinimo procesas yra baigtas. Nors Klaipėdoje ir yra toliau tęsiama XX a. 7–8-uoju dešimtmečiais suformuota atminties kultūros formavimo strategija³⁴, tam tikri pokyčiai lenkiškojoje Rytprusių atminties kultūroje ir Vilniuje negali likti nepastebėti. Lenkijoje, kaip pažymėjo Marcinas Wakaras³⁵, greta Susigražintųjų žemių mito paskutiniaisiais dešimtmečiais sėkmingai, bet dabar jau lenkų intelektualų pastangomis, yra plėtojamas Arkadijos mitas, aukštinantis paslaptį Mozūrijos kraštovaizdį ir išties pradėtas formuoti tokių vokiečių rašytojų kaip Siegfriedas Lenzas ir kt. Tokias pat tendencijas Olštynė išvelgia Marta Karkowska, kuri pabrėžia ne tik kultūrinės draugijos „Borussia“ propaguojamo atviro regionalizmo koncepcijos svarbą regionui, bet ir svetimos (šiuo atveju žydų) praeities integravimą į regioninę savimonę³⁶. Taigi lenkiškajame Rytprusių regiono variante galima išvelgti tam tikrų bandymų konstruoti 1945 metais nutrūkusį istorinį tęstinumą.

Vilniaus atvejis šiandien gerokai skiriasi nuo visų trijų čia trumpai aptartų regionų. Miesto atminties kultūroje ir toliau dominuoja dar tarpukariu Kaune sukurti praeities vaizdiniai su didžiųjų kunigaikščių paminklais ir „tautinio atgimimo“ XIX a. pabaigos – XX a. herojais. Šiame tarpukario naratyve, tiesa, atsirado naujų elementų, susijusių visų pirma su tremčių ir partizaninės kovos įamžinimu³⁷. Šių herojų dominuojamą miesto panoramą pajvairina kuklūs paminklai, atsiradę mieste žydų bendruomenės iniciatyva. Tačiau priešingai nei Olštynė, jie ligi šiol nėra suvokiami kaip lietuvių ar vilniečių tapatybės dalis. Greta šios tendencijos ryškėja ir kita, kurią būtų galima nedrąsiai įvardyti tam tikra alternatyva lietuviškajai atminties kultūrai: Vilniuje ima ryškėti postnacionalinės atminties kultūros kūrimo strategija. Šios alternatyvos simboliais būtų galima laikyti Franko Zappos paminklą, Užupyje stovintį Angelo paminklą ir kasmet mieste vykstančias Užupio respublikos dienas. Šiuos dar sunkiai išvelgiamus alternatyvios atminties kultūros ženklus mieste 2012 m. kiek sustiprino Vilniaus dienų metu buvusioje Lenino aikštėje iš smėlio kelioms dienoms pastatytas Lennono paminklas.

Pirmieji bandymai pažvelgti į erdvių simbolinio pasisavinimo procesus platesniame regione rodo lyginamųjų tyrimų perspektyvumą. Kita vertus, vis dar galima konstatuoti, kad yra aktualūs lokaliniai miestų ir regionų tyrimai.

³³ ГАЛЬЦОВ, В. Что значит «Восточная Пруссия» для калининградцев? In *Erdvių pasisavinimas Rytų Prūsijoje...*, p. 146.

³⁴ SAFRONOVAS, V. *Praeitis kaip konflikto šaltinis...*

³⁵ ВАКАР, М. Что значат Вармия и Мазурия для современных поляков? In *Erdvių pasisavinimas Rytų Prūsijoje...*, p. 177–179.

³⁶ KARKOWSKA, M. Praeities atminimo tęstinumas bei pokyčiai ir vietinės bendruomenės prigijimo procesas. Olštyno pavyzdys. In *Erdvių pasisavinimas Rytų Prūsijoje...*, p. 196–197.

³⁷ Plg. NIKŽENTAITIS, A. XX a. diktatūrų laikotarpis Lietuvos gyventojų atminties kultūroje: dominuojanti ir diskriminuojama atmintis. In *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo...*, p. 387.

Straipsnyje naudoti ankstesni tyrimai

- BRODERSEN, Per. *Die Stadt im Westen. Wie Königsberg Kaliningrad wurde*. Göttingen, 2008.
- ČEKIN, Leonid S. Rjurikgrad? Ein Kommentar zu Andrej Sacharov. In *Die Zukunft Kaliningrads. Konfliktschichten und Kooperationsfelder* (Osteuropa, 2003, 53. Jhg., Hf. 2-3), S. 206-212.
- FISCHMANN, David E. Tautiniai žydų simboliai Vilniuje. In *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Sud. A. NIKŽENTAITIS. Vilnius, 2011, p. 157–170.
- FÜLBERTH, Andreas. Kaunas als provisorische Hauptstadt Litauens bis 1939 / Kaunas – laikinoji Lietuvos sostinė iki 1939 metų. *Lietuvių kultūros institutas / Litauisches Kulturinstitut. Suvažiavimo darbai Jahrestagung / Suvažiavimo darbai 2008*. Lampertheim, 2009, S. 89-109.
- Hauptstädte zwischen Save, Bosphorus und Dnjepr: Geschichte – Funktion – nationale Symbolkraft*. Hrsg. von H. HEPPNER. Wien, Köln, Weimar, 1998.
- KŁOCZOWSKI, Jerzy. *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*. Warszawa, 2000.
- KRZOSKA, Markusz. *Für ein Polen an Oder und Ostsee. Zygmunt Wojciechowski (1900-1955) als Historiker und Publizist* (Einzelveröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts Warschau, Bd. 8). Osnabrück, 2003.
- MAČIULIS, Dangiras. Atminties kultūros raiška Šiaulių miesto kraštovaizdyje XX amžiuje. In *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Sud. A. NIKŽENTAITIS. Vilnius, 2011, p. 113–132.
- MAČIULIS, Dangiras. Laikinosios sostinės kolektyvinės atminties kraštovaizdis. In *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Sud. A. NIKŽENTAITIS. Vilnius, 2011, p. 133–156.
- MAČIULIS, Dangiras; MIKNYS, Rimantas; NIKŽENTAITIS, Alvydas. „Okupacija Wilna” w pamięci Litwinów. *Przeгляд Powszechny*, 2012, Nr. 3 (1087), s. 75-78.
- MAČIULIS, Dangiras; NIKŽENTAITIS, Alvydas; SAFRONOVAS, Vasilijus. L'appropriation symbolique d'une ville multiculturelle: les cas Kaunas, Klaipėda et Vilnius. In *Villes baltiques. Une mémoire partagée* (Revue Germanique Internationale, 11/ 2010). Sous la dir. de M. ESPAGNE et T. SERRIER. Paris, 2010, p. 41-60.
- MANSBACH, Steven. Modernism and Nationalist Architecture in Lithuania. In *Neue Staaten – neue Bilder? Visuelle Kultur im Dienst staatlicher Selbstdarstellung in Zentral- und Osteuropa seit 1918* (Visuelle Geschichtskultur, Bd. 1). Hrsg. von A. BARTETZKY, M. DMITRIEVA, S. TROEBST. Köln, Weimar, Wien, 2005, S. 47-53.
- NIKŽENTAITIS, Alvydas. Atminties ir atminimo kultūrų modeliai: Lietuva, Lenkija, Rusija, Vokietija. In *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Sud. A. NIKŽENTAITIS. Vilnius, 2011, p. 439–458.
- NIKŽENTAITIS, Alvydas. XX a. diktatūrų laikotarpis Lietuvos gyventojų atminties kultūroje: dominuojanti ir diskriminuojama atmintis. In *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Sud. A. NIKŽENTAITIS. Vilnius, 2011, p. 379–397.
- NIKŽENTAITIS, Alvydas. Simbolinis daugiakultūrio miesto užvaldymas. In *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Sud. A. NIKŽENTAITIS. Vilnius, 2011, p. 285–296.
- Olsztyn 1945-2005. Kultura i nauka*. Red. S. ACHREMCZYK, W. OGRODZIŃSKI. Olsztyn, 2006.
- SACHAROV, Andrej. Rjurik und das Schicksal der rußländischen Staatlichkeit. *Die Zukunft Kaliningrads. Konfliktschichten und Kooperationsfelder* (Osteuropa, 2003, 53. Jhg., Hf. 2-3), S. 202-205.
- SAFRONOVAS, Vasilijus. „Lietuviškiosios“ praeities aktualizavimas kaip tapatumo orientacijos raiška pokario Klaipėdoje. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2007/ 2. Vilnius, 2008, p. 59–84.
- SAFRONOVAS, Vasilijus. *Praeitis kaip konflikto šaltinis. Tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*. Vilnius, 2011.
- STEINDORFF, Ludwig. Glavno mesto kot simbol nacionalne države v vzhodni srednji Evropi. *Zgodovinski Časopis*, 2000, letnik 54, št. 1, s. 77-87.
- STRAUCHOLD, Grzegorz. Der Westgedanke in der polnischen Geschichtswissenschaft nach 1945. In *Deutsche Ostforschung und polnische Westforschung im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik. Disziplinen im Vergleich*. Hrsg. von J. M. PISKORSKI, J. HACKMANN, R. JAWORSKI. Osnabrück-Poznań, 2002, S. 47-80.
- THERBORN, Göran. Eastern Drama. Capitals of Eastern Europe, 1830s–2006: An Introductory Overview. *International Review of Sociology*, 2006, Vol. 16, No. 2, pp. 209-242.
- ZAREMBA, Marcin. *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*. Warszawa, 2001.
- ŻYTYNIEC, Rafał. *Zwischen Verlust und Wiedergewinn. Ostpreußen als Erinnerungslandschaft der deutschen und polnischen Literatur nach 1945*. Olsztyn, 2007.
- Восточная Пруссия. С древнейших времен до конца Второй Мировой войны*. Рук. авт. коллектива В. ИСУПОВ, Г. КРЕТИНИН. Калининград, 1996.
- NIKŽENTAITIS, Alvydas. Načyňanálny sımval u šmatkultūrnym goradze. *Homo historicus 2009: Gadaвіk antrapalaгіchnaj гісторыі*. Рэд. А. СМАЛЕНЧУК. Вільня, 2010, с. 306-320.

APPROPRIATION OF SPACES IN EAST PRUSSIA DURING THE 20TH C. HAS THE TIME FOR COMPARATIVE RESEARCH ALREADY COME?

Alvydas Nikžentaitis

The Lithuanian Institute of History, Lithuania

Summary

The text which performs the function of the summary and the epilogue of the article collection *Appropriation of Spaces in East Prussia during the 20th C.* deals with the issue of how specific the symbolic appropriation of the former East Prussian territories (and primarily cities, such as Kaliningrad, Olsztyn, and Klaipėda) was as compared to the expression of the process in other Lithuanian cities, such as Vilnius, Kaunas, and Šiauliai. The author argues that the current collection does not sufficiently disclose the role of the capital cities in the process of symbolic appropriation of the former East Prussian territories, and primarily their cities. On the basis of an assumption that capital cities in East-Central European regions were the places of expression of the culture of remembrance of all the country, the author states that the formation of the culture of remembrance in previous East Prussian cities (Klaipėda, Kaliningrad, and Olsztyn) were based on standard national / communist symbols which previously had primarily been expressed in the capital cities of respective countries. The symbols were: a) a myth, either national or following from the communist ideology; b) confessional belonging interpreted via a national prism; or c) objects related to modernity (and in communist states, with progress). A museum of history, which in some cases can also be perceived as a national symbol, is to be considered a traditional birthplace of the culture of remembrance maintained in the capital city. Respective changes in the urban spaces of non-capital cities depend on general changes in the national cultures of remembrance, first manifested in the capital cities.

On the other hand, in the cities of East Prussia, just like in Vilnius, the process of symbolic appropriation would raise the problem of the relation with history proper, as cities frequently had little in common with a historical event or a person that were considered to be the central figures of remembrance in the national remembrance culture. A typical response in such cases would be fabrication of history or neglect of undesirable elements of the past.

Regional accents played an important role in the cultures of remembrance of the former East Prussian regions and their cities, however, even if they possessed some regional colouring, the principal figures of remembrance were not independent: they belonged to the central narrative prevailing in a specific country. In the symbolic appropriation of East Prussian cities, the tradition of space or specific city perception in national (and in particular in Polish and Lithuanian) cultures were of great significance. The Polish tradition of the perception of East Prussia that had formed in the interwar years had similarities with the Lithuanian perception of Vilnius that also had finally formed in the interwar period. Certain similarities with the Polish and Vilnius models can also be looked for in the case of Klaipėda Region and City, however, there were essential differences, too. Despite the similarities in the Lithuanian and the Polish tradition of the perception of East Prussia due to their formation at a similar time, the central symbols applied in Lithuania and Klaipėda in an attempt to form the tradition of perception of the region (Lithuania Minor) did not have conti-

nunity after 1945: Rambynas Hill and Herkus Mantas were primarily substituted for by the figure of Kristijonas Donelaitis that received prominence in the years of World War II.

The materials published in the present collection of articles also disclose the similarities of the communication milieus, in which respective meanings were maintained, in postwar Klaipėda and Kaliningrad. In the maintenance of such meanings, an important role in both cities was played by museologists and activists of regional studies (amateur historians). In the case of Olsztyn, no exhaustive studies on the subject have been done so far, however, single facts allow to state that the Polish communist culture of remembrance in it was maintained in a similar milieu which must have formed in Olsztyn much earlier than in Klaipėda or Kaliningrad. However, the meanings that were maintained in the above mentioned communication milieu in Kaliningrad at least did not have the support of the local authorities, and, due to the reason, the symbolic appropriation of the city took place, and is still taking place, not so intensively as in Klaipėda or in the Polish part of East Prussia.

The first attempts to have a look at the processes of symbolic appropriation of spaces in a broader region witness a promising character of comparative research. On the other hand, in order to be able to answer to a number of questions, one first has to orient oneself towards the local studies of cities and regions.

ПРИСВОЕНИЕ ПРОСТРАНСТВ В ВОСТОЧНОЙ ПРУССИИ В XX СТОЛЕТИИ. НАСТАЛО ЛИ ВРЕМЯ ДЛЯ СРАВНИТЕЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ?

Альвидас Никжентайтис

Институт истории Литвы, Литва

Резюме

В тексте, исполняющем роль обобщения и эпилога к сборнику статей «Присвоение пространств в Восточной Пруссии в XX столетии», обсуждается вопрос, в чем было своеобразие символического присвоения территорий бывшего региона Восточной Пруссии (в первую очередь, городов Калининграда, Ольштына и Клайпеды), по сравнению с выражением этого процесса в городах Литвы – Вильнюсе, Каунасе и Шауляй.

По мнению автора, в сборнике статей недостаточно внимания уделяется выявлению роли столиц в процессе символического присвоения бывших Восточно-Прусских территорий, в особенности городов. Исходя из предпосылки, что столицы в регионах Центрально-Восточной Европы являлись выражением культуры памяти всей страны, утверждается, что формирование культур памяти в городах бывшей Восточной Пруссии (Клайпед, Калининграде и Ольштыне) основывалось на эталонных национальных / коммунистических символах, которые до того прежде всего находили выражение в столицах соответствующих государств. Такими символами становились: а) национальный (или, соответственно, из коммунистической идеологии вытекающий) миф; б) воспринятая через национальную призму конфессиональная принадлежность; в) объекты, связанные с современностью (а в коммунистических странах – с прогрессом). Традиционным местом рождения культуры памяти, которая поддерживается в столице, следует считать исторический музей, который в определенных случаях также может восприниматься в качестве национального символа. Соответствующие измене-

ния в урбанистических пространствах городов, которые не являются столицами, зависят от общих изменений в национальных культурах памяти, которые прежде всего проявляются в столицах.

С другой стороны, в городах Восточной Пруссии, как и в Вильнюсе, процесс символического присвоения вызывал проблему отношений с подлинной историей, поскольку города зачастую имели весьма немного точек соприкосновения с историческим событием или личностью, которая в рамках национальной культуры памяти считалась центральной. Характерной реакцией в таких случаях здесь становилось измышление истории или умалчивание нежелательных элементов прошлого.

Региональные акценты в культурах памяти бывших регионов Восточной Пруссии и их городов играли существенную роль, однако основные фигуры памяти, хотя им был присущ определенный региональный колорит, не являлись самостоятельными, но относились к центральному нарративу, преобладавшему в конкретной стране. В ходе символического присвоения городов Восточной Пруссии важную роль играла традиция восприятия определенного города или пространства в национальных культурах (особенно польской и литовской). Для польской традиции восприятия Восточной Пруссии, сформировавшейся в межвоенный период, было характерно сходство с литовским восприятием Вильнюса, которое также окончательно сформировалось в межвоенное время. Определенное сходство с польским и вильнюсским примером можно обнаружить и в случае города Клайпеды и Клайпедского края, но тут имелись существенные различия. Литовская и польская традиции восприятия Восточной Пруссии близки тем, что они обе начали создаваться в похожее время, однако центральные символы, которые в Литве и Клайпедке применялись при попытках сформировать традицию восприятия региона (Малой Литвы), после 1945 года не имели преемственности – возвышенность Рамбинаса и фигуру Геркуса Мантаса заменила, прежде всего, фигура Кристийонаса Донелайтиса, которой придали большую значимость в годы Второй мировой войны.

Материалы, которые публикуются в сборнике статей, показывают и сходства между коммуникационными средами, в которых поддерживались определенные значения, как в Клайпедке, так и в Калининграде. В обоих городах важную роль при поддержке таких значений исполняли работники музеев и краеведы. В случае Ольштына посвященных этому вопросу исчерпывающих исследований пока не существует, однако отдельные факты позволяют утверждать, что и в этом городе польская коммунистическая культура памяти поддерживалась в похожей среде. Следует предполагать, что в Ольштыне она сформировалась намного ранее, чем в Клайпедке или в Калининграде. Все же значения, которые поддерживались в упомянутой коммуникационной среде в Калининграде, не пользовались поддержкой со стороны, по крайней мере, местной власти, и по этой причине символическое присвоение города здесь не происходило и до сих пор не происходит так интенсивно, как в Клайпедке или в польской части Восточной Пруссии.

Первые попытки взглянуть на процесс символического присвоения пространств в более широком регионе показывают перспективность сравнительных исследований. С другой стороны, все еще можно констатировать, что ответы на многие вопросы требуют ориентации на локальные исследования городов и регионов.